

„Wychowanie w Rodzinie” t. XII (2/2015)

---

nadesłany: 01.10.2014 r. – przyjęty: 12.10.2015 r.

Anastazja SORKOWICZ*

Aktualność Jana Pawła II koncepcji wychowania w rodzinie

The validity of John Paul II's concept of education in a family

Streszczenie

Poszukiwaniem koncepcji wychowania w rodzinie zajmują się nie tylko teoretycy wychowania, ale również osoby żywo zainteresowane praktyczną działalnością zorientowaną na pomoc rodzinie oraz sami rodzice. Ojciec Święty Jan Paweł II ukazywał chrześcijańską perspektywę rodziny i wychowania: traktował rodzinę jako nierozdzielny związek kobiety i mężczyzny, zorientowany z jednej strony na dobro małżonków, a z drugiej na przekazanie życia dzieciom. Wychowanie, w ujęciu Jana Pawła II, stanowi więc jeden z podstawowych celów rodziny, jest jednym z jej najważniejszych zadań. Proces ten polega na obustronnym obdarzaniu człowieczeństwem i odbywa się w toku wzajemnych interakcji wewnątrz rodziny. Powodzenie procesu wychowania w rodzinie uzależnione jest przede wszystkim od jakości związku rodziców, od tego, czy małżonkowie–rodzice podejmą trud nawiązania i podtrzymywania prawdziwej wspólnoty osób, czy ich związek oparty będzie na wzajemnym zaufaniu. Rodzicielstwo ujmowane jest przez Jana Pawła II jako dar i zadanie, z którego wynika podstawowe prawo, a zarazem obowiązek wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. To zadanie jest tak wielkiej wagi, że nie powinno być zawłaszczane przez

---

* anastazja.sorkowicz@us.edu.pl

Zakład Historii i Teorii Wychowania, Instytut Nauk o Edukacji, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji, Uniwersytet Śląski, ul. Bielska 62; 43-400 Cieszyn, Polska.

żaden inny podmiot. Zatem to rodzice są pierwszymi i najważniejszymi wychowawcami swoich dzieci, odpowiedzialnymi za kształtowanie młodego pokolenia w duchu uniwersalnych wartości. Artykuł ma przybliżyć czytelnikowi nauczanie Jana Pawła II, dotyczące wychowania w rodzinie oraz wskazać te jego elementy, które są szczególnie aktualne dla człowieka żyjącego na początku XXI wieku i poszukującego uniwersalnej koncepcji wychowania w rodzinie.

Słowa kluczowe: wychowanie w rodzinie, Jan Paweł II, koncepcja wychowania, skuteczność wychowania.

Abstract

Searching for a concept of education in a family occupies not only theorists of education but also parents and those persons with a lively interest in practical activities directed to helping families. The Holy Father John Paul II presented a Christian perspective of family and education: He treated the family as an inseparable relationship between a woman and a man, directed from one side towards the good of the spouses and from the other towards the transmission of life to children. Education, as understood by John Paul II, is one of the basic aims of a family, it is one of its most important tasks. The process relies on mutual gift of one's humanity and takes place during interactions between family members. The success of educational process in a family depends on the quality of relationship between parents: whether spouses – parents take trouble to establish and maintain a true community of persons, whether their relationship is based on mutual trust. Parenthood is understood by John Paul II as a gift and as a task, from which follows the basic right, and simultaneously an obligation, to educate children in accordance with one's beliefs. This task is of such importance that it should not be appropriated by any other entity. Therefore parents are the first and most important educators of their children, responsible for forming in the younger generation the spirit of universal values. The article is to make the reader more familiar with the teaching of John Paul II concerning education in the family and indicate the elements of this teaching which are especially valid for a human being living at the beginning of the XXIth century and searching for the universal concept of education in the family.

Keywords: education in the family, John Paul II, concept of education, effectiveness of education.

Truizmem jest stwierdzenie, że nauczanie Jana Pawła II, dotyczące wychowania, wynika z przyjętej koncepcji człowieka. Człowiek żyjący na początku XXI wieku poszukuje odpowiedzi na pytania dotyczące celu i sensu życia oraz tego wszystkiego co go wyróżnia spośród wszystkich innych istot, co stanowi o istocie jego człowieczeństwa. Wynikający z przyjętej przez papieża z Polski perspektywy personalistycznej konkretny pomysł na życie rodzinne może być

dla współczesnego poszukiwacza propozycją wartą poznania, nie tylko ze względów czysto poznawczych. Sprawy rodziny, wychowania w rodzinie są niezwykle ważne z punktu widzenia pojedynczego człowieka i całego społeczeństwa. Warto więc rozeznaczyć, jak problematykę tę wyjaśniał człowiek będący dla wielu mu współczesnych autorytetem. Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest więc prezentacja wybranych elementów nauczania Jana Pawła II dotyczącego wychowania w rodzinie¹ oraz wskazanie tych jego elementów, które wydają się obecnie szczególnie aktualne. Zamiarem autorki jest więc poszukiwanie inspiracji dla refleksji teoretycznej i działalności praktycznej w dziedzinie wychowania rodzinnego w tekstach źródłowych zawierających nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II. Warto zaznaczyć, że Jan Paweł II wniósł do nauczania Kościoła katolickiego, dotyczącego rodziny, wychowania i wychowania w rodzinie, istotny wkład. W swoich wystąpieniach prezentował i tłumaczył chrześcijańską perspektywę rodziny, wynikającą przede wszystkim z Objawienia. Zachowując szacunek wobec osób myślących inaczej, zapraszał wszystkich ludzi otwartych na jego nauczanie do refleksji nad prawidłowościami wychowania rodzinnego, widzianymi z perspektywy personalizmu chrześcijańskiego.

Dla papieża z Polski każdy, bez wyjątku, człowiek jest przede wszystkim osobą – bytem zupełnie innym od wszystkich innych istot; jedynym na świecie stworzeniem, którego Bóg chciał dla niego samego². Każdy człowiek został stworzony „do miłości, do pokoju, do solidarności, do mądrego władania światem”³; jego powołaniem jest więc „kochać i być kochanym”⁴. Natura człowieka wyraża się przede wszystkim poprzez nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów z innymi ludźmi.

„Istota ludzka nie jest stworzona do samotności, nosi w sobie powołanie do relacji z innymi, zakorzenione w jej naturze duchowej. [...] Człowiekowi nie wystarczają relacje czysto funkcjonalne. Potrzebuje więzi międzyosobowych sięgających głęboko do jego wnętrza, wyrażających całkowicie bezinteresowny dar z siebie”⁵.

¹ Omówienie koncepcji rodziny i wychowania Jana Pawła II znajduje się w książce autorki niniejszego artykułu (rozdz. 3 i 4, s. 79–121) pt.: *Polska rodzina i wychowanie w świetle nauczania Jana Pawła II*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.

² Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli świata kultury zgromadzonych w Teatrze Narodowym*, Warszawa, 8.06.1991, [w:] Tenże, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997, s. 735.

³ Tenże, *Wstań i idź!*, Lyon, spotkanie z młodzieżą na stadionie Girland, 5.10.1986, [w:] *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów, Poznań 2008, s. 271.

⁴ Tenże, *Misja rodziny*, W czasie mszy św., Maastricht, 14.05.1985, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, A. Flaga, J. Gniewek, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990, s. 185.

⁵ Tenże, *Małżeństwo i rodzina we wspólnocie Kościoła*, Homilia, 15.10.2000, [w:] *Jan Paweł II – wskazania na trzecie tysiąclecie*, oprac. Cz. Drażek, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001, s. 321.

Papież zwracał uwagę na relacyjną naturę człowieka, który rozwija się, spełnia jako człowiek właśnie poprzez kontakt z drugim człowiekiem. Zatem człowiek realizuje siebie, swoje człowieczeństwo wówczas, kiedy oddaje samego siebie, swoje talenty, zdolności, swój czas, innym ludziom. Syntezę chrześcijańskiego nauczania o człowieku stanowi, zdaniem Jana Pawła II, wypowiedź Soboru Watykańskiego II: „Człowiek [...] nie może odnaleźć się w pełni inaczej, jak tylko przez bezinteresowny dar z siebie samego”⁶.

Bycie darem dla innych stanowi podstawowe powołanie człowieka, który został „uczyniony” na obraz i podobieństwo Boga. Z tego faktu wynika przyrodzona godność każdego bez wyjątku człowieka, któremu od momentu poczęcia do naturalnej śmierci należy się szacunek⁷. Nigdy nie powinno mieć miejsca podważanie uprzywilejowanej pozycji człowieka w świecie ze względu na jego chorobę, niepełnosprawność czy jakąkolwiek inną słabość. Każdy człowiek, bez względu na etap rozwoju czy stan sprawności, zasługuje na miłość.

Miłość stanowi siłę napędową rozwoju pojedynczego człowieka, który potrzebuje świadomości bycia kochanym, miłowanym nie z powodu konkretnych zasług czy talentów, ale ze względu na to, „że jest”. Bezwarunkowa akceptacja dana człowiekowi jest potrzebna do tego, żeby podjął wysiłek budowania samego siebie, swojej własnej tożsamości. Jan Paweł II nauczał:

„Człowiek jest mocny, mocny świadomością celów, świadomością zadań, świadomością powinności, a także i świadomością tego, że jest miłowany. Dlatego żebym mógł się przebić, muszę mieć pewność, że jestem miłowany. [...] ta *sila przebicia*, która tak bardzo jest wam potrzebna, zaczyna się od tej świadomości, że mnie umiłowal. Jeżeli mnie ktoś miłuje, jestem silny”⁸.

Podjęcie przez człowieka „trudu rozwoju” uzależnione jest więc od tego, czy otrzyma szansę wzrastania w otoczeniu bezwzględnie akceptującym jego człowieczeństwo, rzeczywiście go „miłującym”, czyli dbającym o jego prawdziwe dobro. Podobnie jak roślina potrzebuje światła i ciepła dla swego rozwoju, tak człowiek potrzebuje miłości⁹. Człowiek potrzebuje świadomości bycia kimś ważnym, niepowtarzalnym, kochanym tylko ze względu na to, że jest. Zatem można powiedzieć, że człowiek rozwija się w takim stopniu, w jakim jest miłowany.

Najważniejszym miejscem rozwoju człowieka, w ujęciu Jana Pawła II, jest oparta na małżeństwie rodzina. Małżeństwo, jako związek kobiety i mężczyzny,

⁶ Tenże, *Przemówienie do przedstawicieli świata kultury...*, dz. cyt., s. 735.

⁷ Tenże, *Rozważanie podczas czuwania modlitewnego*. Manila, 14.01.1995, [w:] *Podręcznik pokolenia...*, dz. cyt., s. 556–557.

⁸ Tenże, *Słowo do młodzieży zgromadzonej przed Pałacem Arcybiskupim w Krakowie*. 10.06.1987, [w:] *Podręcznik pokolenia...*, dz. cyt., s. 759.

⁹ Tenże, *Na wzór Świętej Rodziny*. Anioł Pański, Watykan, 26.12.1982, [w:] *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, J. Kawecki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1985, s. 57–58.

zorientowane jest, z jednej strony, na dobro obojga małżonków, a z drugiej – na przekazanie życia dzieciom. Ojciec Święty nauczał, że jako wypełnienie Bożego zamysłu: „Nie jest dobrze, żeby mężczyzna był sam; uczynię mu zatem odpowiednią dla niego pomoc”¹⁰, małżeństwo stanowi fundament rodziny, jest jej „pierwszą formą”¹¹. U podstaw małżeństwa leży zamierzona przez Stwórcę dwoistość płciowa. Związek kobiety i mężczyzny ukierunkowany jest przede wszystkim na wzajemne obdarowywanie się osób równych w człowieczeństwie a zarazem różnych, dopełniających się wzajemnie, komplementarnych. Dwoistość płciowa umożliwia obojgu małżonkom wzajemne ubogacanie się: bycie dla siebie darem „z całym bogactwem osoby”¹². Relacja małżeńska powinna opierać się na bezwarunkowej akceptacji drugiego człowieka, na wyrażonym w sposób w pełni świadomy i wolny zobowiązaniu do wzajemnej miłości, wierności i uczciwości małżeńskiej¹³, bez względu na zmieniające się okoliczności. Jan Paweł II nauczał, że miłość małżeńska powinna łączyć się ze „szczególną formą przyjaźni osób”¹⁴, powinna być miłością zarazem „subtelną i mocną”¹⁵, opartą na wzajemnym szacunku i życzliwości. W zdrowym małżeństwie nie ma miejsca na rywalizację o władzę, żadne z małżonków nie jest uprzywilejowane, nie może uważać się za lepsze, ważniejsze. Obowiązkiem obojga jest natomiast dbałość przede wszystkim o współmałżonka, solidarna troska o dobro wspólne poprzez podejmowanie konkretnych działań „dla”. Małżeństwo jest więc przede wszystkim wspólnotą życia kobiety i mężczyzny¹⁶, w której oboje małżonkowie uznają, że są dla siebie nawzajem stworzeni i postanawiają połączyć swoje dro-

¹⁰ Tenże, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, kapłanów i wiernych całego Kościoła Katolickiego o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 2000, s. 45.

¹¹ Tenże, *Trwały sens małżeństwa*. Przemówienie do Rady Sekretariatu Generalnego Synodu Biskupów. 23.02.1980, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*. Oprac.: T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982, s. 256; Tenże, *Przyszłość człowieka to sam człowiek*. W czasie mszy św. dla rodzin, Braga – Monte Sameiro, 15.05.1982, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 89.

¹² Tenże, *Encyklika Evangelium vitae Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, do kapłanów i diakonów, do zakonników i zakonnice, do katolików świeckich oraz do wszystkich ludzi dobrej woli o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego*, Drukarnia Archidiecezjalna w Katowicach, Katowice 1995, s. 43; Zob. także: „Jakkolwiek wszystko zdaje się potwierdzać tezę, że miłość jest sprawą tego świata, że rodzi się w duszach i ciałach jako owoc wrażliwości emocjonalnej i pociągu zmysłowego, oraz że jej korzenie sięgają do głębokich pokładów uwarunkowań płciowych organizmu, to jednak mimo tego wszystkiego i jakby ponad tym wszystkim, miłość jest darem” – Jan Paweł II, *Owocna i odpowiedzialna miłość*, [w:] *Jan Paweł II naucza jak żyć*. Wybór: R. Balkin, N. Bakalar, Wydawnictwo Amber, Warszawa 1996, s. 34.

¹³ Tenże, *Katecheza ślubna*. Homilia z okazji pobłogosławienia związku małżeńskiego Vittorii Janni i Mario Maltese. Rzym, 23.02.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 199.

¹⁴ Tenże, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio...*, dz. cyt., s. 45.

¹⁵ Tamże, s. 46.

¹⁶ Jan Paweł II, *Małżeństwo i rodzina we wspólnocie Kościoła...*, dz. cyt., s. 321.

gi. Świadomość bycia kochanym, czyli bezwzględnie przyjmowanym, akceptowanym, daje obojgu małżonkom siłę do rozwijania swojego człowieczeństwa, do wspólnego wzrastania, do podejmowania swoich zadań na rzecz dobra rodziny i szerszej społeczności bez poczucia straty, ubożenia. Wręcz przeciwnie: w dobrym małżeństwie wzajemne oddanie samego siebie na służbę drugiemu człowiekowi stanowi normę postępowania obojga małżonków i przyczynia się do poczucia spełnienia.

Przyjmowanie przez oboje małżonków postawy wzajemnej służby stanowi fundament troski o dzieci. Przekazanie życia dzieciom jest, obok dbałości o wzajemne dobro, drugim, równorzędnym celem małżeństwa. Dziecko, według Jana Pawła II, „reprezentuje owoc ich [małżonków – przyp. A.S.] miłości”¹⁷, jest

„[...] wielkim nieustannym sprawdzianem naszej wierności dla siebie samych, naszej wierności dla człowieczeństwa. Jest sprawdzianem poszanowania dla tajemnicy życia”¹⁸.

Przede wszystkim jednak dziecko jest dla rodziców skarbem, kimś wyjątkowym, szczególnym, jedynym i niepowtarzalnym, kimś, kto jest kochany nie ze względu na posiadanie jakichś określonych cech, ale tylko dlatego, że jest¹⁹. Rodzina powinna być tym miejscem, w którym każdy „[...] człowiek przyjmowany jest bezwarunkowo, bez konieczności usprawiedliwiania swej obecności”²⁰.

Jan Paweł II apelował o podjęcie wszelkich możliwych starań o to, aby dziecko było od samego początku traktowane jako ważne, pożyteczne, posiadające wielką wartość, bez względu na stan zdrowia czy jakiegokolwiek inne cechy²¹. Niepełnosprawność dziecka nigdy nie zaprzecza jego człowieczeństwu. Dlatego jednym z podstawowych osiągnięć cywilizacyjnych powinna być normalna, zdrowa, oparta na świadomości godności każdego człowieka, relacja wobec osób, których rozwój odbiega od normy. Wszelkie działania dążące do wykluczenia najpierw z rodziny, a potem także z szerszych społeczności osób słabych, pozwalają na określenie społeczeństwa przyzwalającego na taką eliminację jako barbarzyńskiego²². W normalnej, zdrowej rodzinie, każde dziecko jest przyjmowane z należnym sobie szacunkiem. W świetle papieskiej koncepcji człowieka, ujmującej każdą osobę ludzką jako byt niepowtarzalny, zasługujący na miłość,

¹⁷ Tenże, *Dziecko – nadzieja*. Anioł Pański, Castel Gandolfo, 22.07.1979, [w:] *Dziecko w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 53.

¹⁸ Tenże, *Jesteście naszą miłością*. Orędzie Urbi et Orbi na Boże Narodzenie 1979, Watykan, 25.12.1979, [w:] *Dziecko w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 10–11.

¹⁹ Tenże, *Miłość i szacunek dla nowego życia*. Katecheza w czasie audiencji ogólnej. 3.01.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 178.

²⁰ Tenże, *Misja rodziny...*, dz. cyt., s. 185.

²¹ Tenże, *Miłość i szacunek dla nowego życia...*, dz. cyt., s. 178.

²² Tenże, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej przed sanktuarium św. Józefa*. Kalisz, 4.06.1997, [w:] Tenże, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997, s. 927.

postulat ten nabiera szczególnego znaczenia. Jan Paweł II nauczał, że: „[...] im bardziej ktoś jest wrażliwy i kruchy, tym pewniejszy i silniejszy staje się dzięki czułości innych”²³.

Papież zwracał też uwagę, że dzieci nieustannie egzaminują rodziców z ich miłości, akceptacji, z zabiegania o prawdziwe dobro.

„Czynią to nie tylko przez częste zadawanie pytań, ale także samym wyrazem twarzy, czasem roześmianej, a czasem zasmuconej. [...] Te pytania [...] uświadamiają rodzicom ich wielką odpowiedzialność”²⁴.

Papież zwracał uwagę na to, że rodzina jest dla wszystkich jej członków: małżonków–rodziców, dzieci, pokolenia dziadków, dalszych krewnych, miejscem, w którym czują się kochani.

„Szacunek oznacza wzajemną akceptację, zaufanie i przywiązanie, cierpliwość i przebaczenie, gdy zachodzi potrzeba, ponad i pomimo przeszkód osobistych, które nigdy nie mogą usprawiedliwiać braku miłości”²⁵.

Specyfika rodziny, jako grupy społecznej, polega m.in. na tym, że łączy ona różne pokolenia, że daje możliwość wglądu w przeszłość i myślenia o przyszłości. Wszyscy członkowie rodziny mogą odnaleźć w niej swoją „własną tożsamość i poczucie bezpieczeństwa”²⁶; rodzina jest: „[...] zasadniczą ostoją i miejscem przyswajania sobie podstawowych wartości i cnót, które kształtują ludzką jednostkę”²⁷. Rodzina, w ujęciu papieża, powinna być tym miejscem, w którym człowiek zawsze znajdzie oparcie, które będzie leczyło rany i podtrzymywało tego, kto „przeżywa burzę”²⁸. Dla dziecka rodzina jest pierwszą i najważniejszą grupą, w której uczy się ono istnieć i w której buduje swoją osobowość²⁹, czyli jest wychowywane i wychowuje się. Wychowanie, zdaniem Jana Pawła II, służy przede wszystkim „uczłowieczeniu” człowieka³⁰, jest działaniem skierowanym dla dobra osoby ludzkiej i całej społeczności, której jest członkiem i w której będzie on żył jako człowiek dorosły. Zwracając się do rodziców papież mówił:

²³ Tenże, *Misja rodziny...*, dz. cyt., s. 185.

²⁴ Tenże, *Dzieci są wiosną rodziny i społeczeństwa*. Przemówienie, 14.10.2000, [w:] *Jan Paweł II – wskazania na trzecie tysiąclecie*, oprac. Cz. Drażek, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001, s. 316.

²⁵ Tenże, *Wzajemny szacunek w rodzinie*. W czasie mszy św. dla rodzin, Onitsha, 13.02.1982, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 85.

²⁶ Tenże, *Problemy demograficzne*. Przemówienie do Rafaela Salas, sekretarza generalnego Międzynarodowej Konferencji na temat zaludnienia, Watykan, 7.06.1984, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 31.

²⁷ Tenże, *Chrześcijańska rodzina błogosławieństwem dla świata*. Homilia w czasie mszy św. na stadionie w Eschen-Mauren, 8.09.1985, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 37.

²⁸ Tenże, *Misja rodziny...*, dz. cyt., s. 185.

²⁹ Tamże, s. 185.

³⁰ Jan Paweł II, *Rodzinie zawdzięcza człowiek swe wychowanie*. W czasie mszy św. dla rodzin, Braga, 15.05.1982, [w:] *Dziecko w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 59.

„Wychowywać – to znaczy bardzo wiele. [...] wiele składa się na ten wielki, długi, cierpliwy proces, poprzez który uczymy człowieka zrodzonego z nas, rodziców, po prostu człowieczeństwa”³¹.

W wychowaniu chodzi więc o doprowadzenie do ludzkiej dojrzałości, o harmonijne rozwijanie wszystkich zdolności, w tym także zdolności do wysiłku i poczucia odpowiedzialności. Wychowanie to również udzielanie pomocy w osiąganiu panowania nad własną wolnością, w którym wychowanek będzie się kierował uznanymi wartościami moralnymi. Od strony wychowawcy konieczna jest więc praca nad „osiąganiem jasności osądu”, nad „wzmacnianiem woli” w kierunku dokonywania wyborów opartych na prawdzie, na dobru, na ofiarności³². Przebywając w rodzinie dziecko otrzymuje szansę poznawania życia, przede wszystkim poprzez codzienne uczestnictwo w życiu rodziny, poprzez możliwość obserwowania innych osób w różnych sytuacjach, będących źródłem radości albo wymagających pokonywania konkretnych trudności. Dziecko ma możliwość uczestnictwa „od wewnątrz” w życiu rodziny, od samego początku podpatruje pokolenie dorosłych w jego różnych zmaganiach. Z tego faktu wynika szczególna odpowiedzialność, przede wszystkim rodziców, za to, co przekażą swoim dzieciom, jaki obraz życia zakodują ich dzieci. Postawa rodziców – pierwszych i najważniejszych wychowawców – musi być spójna, musi zachodzić jedność prezentowanych poglądów z czynami. Dziecko jest niezwykle wrażliwe na wszelkie, świadome bądź nie, próby oszukania go, błyskawicznie wyłapuje fałsz. Najważniejszym „środkiem wychowawczym” jest więc osobisty przykład rodzica–wychowawcy, jego postawa wobec samego siebie i wobec drugiego człowieka. Jeden z podstawowych postulatów dotyczących relacji pomiędzy rodzicem jako wychowawcą a dzieckiem–wychowankiem odnosi się do osoby tego pierwszego, do jego postawy jako człowieka. Musi ona być oparta na prawdzie o sobie samym. Rodzic–wychowawca powinien być transparentny, jego zachowanie powinno być czytelne, jednoznaczne. Nie znaczy to wcale, że nie ma prawa popełniać błędów. Zadaniem rodzica–wychowawcy jest rzeczywisty wgląd w siebie, nabycie umiejętności zdrowego odniesienia się do własnych słabości i poszukiwanie sposobów ich przezwycięzania. W wychowaniu rodzinnym nie ma miejsca na prezentację własnej osoby jako nieomyślnej i doskonałej. Zamiast tego warto, będąc rodzicem, dbać przede wszystkim o rozwój swojego własnego człowieczeństwa, o podejmowanie dojrzałych decyzji. Niezwykle istotna w wychowaniu rodzinnym jest więc samoświadomość osoby dorosłej, zdolność do bycia wychowawcą, przede wszystkim siebie samego.

³¹ Tenże, *Przeżycie im to, co macie najlepszego*. Do uczestników światowego zgromadzenia Ruchu Focolari poświęconego rodzinie i miłości, Rzym, 3.05.1981, [w:] *Dziecko w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 63.

³² Tenże, *Wychowanie młodego pokolenia*. Homilia podczas mszy św., Douala, 13.08.1985. „L’Osservatore Romano” 1985, wyd. polskie, nr 9, s. 12.

Ważnym elementem wychowania w rodzinie jest również stawianie dziecku konkretnych zadań. Jednak ograniczenie misji rodzica–wychowawcy do roli „stróża porządku”, funkcjonariusza, którego głównym zadaniem jest egzekwowanie wymagań, sprawia, że zatracą się istotę wychowania jako procesu, u podstaw którego leży przede wszystkim relacja międzysobowa. W wychowaniu rodzinnym jest to szczególnie widoczne. Skuteczność wymagania od dzieci zależy w głównej mierze od tego, czy rodzice sami podejmą „trud rozwoju” samych siebie, czy będą wymagali od siebie niezależnie od wymagań stawianych przez otoczenie. Charakterystyczne dla całego nauczania Jana Pawła II dotyczącego człowieka i jego rozwoju były słowa: „Musicie od siebie wymagać, nawet gdyby inni od was nie wymagali”³³. Dojrzałość rodzica jako wychowawcy mierzy się właśnie przyjęciem lub odrzuceniem postawy wymagań stawianych samemu sobie.

Dla rodziców wychowujących dzieci wymagania te związane są przede wszystkim z dbaniem o rozwój wzajemnej relacji małżeńskiej. Najwięcej dla wychowania swoich dzieci czynią ci rodzice, którzy w swoim postępowaniu pamiętają o fundamencie, na którym zbudowana jest ich rodzina. Jeśli podstawę rodziny stanowi trwały i wierny związek kobiety i mężczyzny, w którym oboje się w pełni odnajdują, to wychowanie dzieci jest dopełnieniem tej relacji. Miłość małżeńska w naturalny sposób „rozprzestrzenia się na dzieci”³⁴. Jan Paweł II, jeszcze jako metropolita krakowski, podkreślał ważność tego wszystkiego, co dzieje się w małżeństwie rodziców dla wychowania dzieci. Pisał:

„Cześć i szacunek, jaki dzieci okazują i winny okazywać rodzicom, jest zjawiskiem wtórnym, jest odpowiedzią i odzwierciedleniem szacunku, jaki rodzice okazują i przeżywają w stosunku do siebie wzajemnie. [...] postawa dzieci jest odpowiedzią na postawy rodziców”³⁵.

Małżonkowie–rodzice powinni więc codziennie dbać o podtrzymanie wzajemnej relacji nie tylko ze względu na dobro małżeństwa, ale również przez wzgląd na wychowanie dzieci. Jan Paweł II kwestię wpływu związku małżonków–rodziców na wychowanie dzieci rozważał z punktu widzenia praw dziecka. Podkreślał prawo dziecka do urodzenia się w „prawdziwej rodzinie” oraz pozostawania „pod wspólną opieką matki i ojca związanych nierozzerwalnym małżeństwem”³⁶. Zabieganie o rozwój wzajemnej relacji jest więc znakiem odpowie-

³³ Tenże, *Rozważanie wygłoszone do młodzieży*. Apel Jasnogórski, Częstochowa, 18.06.1983, [w:] Tenże, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997, s. 264.

³⁴ Tenże, *List do Rodzin Ojca Świętego Jana Pawła II*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1998, s. 58.

³⁵ K. Wojtyła, *Czcij ojca swego i matkę swoją*. List pasterski na wielki post 1976, [w:] W. Gasidło, *Duszpasterska troska Kardynała Karola Wojtyły o rodzinę*, Wydział Duszpasterstwa Rodzin Kurii Metropolitalnej, Wydawnictwo „Czuwajmy”, Kraków 1996, s. 179, 183.

³⁶ Jan Paweł II, *Ochrona dzieciństwa*. Przemówienie do Europejskiego Komitetu Dziennikarzy do Spraw dziecka. 13.01.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 186.

działności rodziców za dzieci, jest prostą konsekwencją przekazania życia w sensie biologicznym. Jeśli małżonkowie–rodzice przeżywają w odpowiedzialny sposób swoje rodzicielstwo, to jednocześnie „wciąż odkrywają nowe, nieoczekiwane i zadziwiające aspekty ich małżeńskiej miłości”³⁷. Można więc uznać, że całe funkcjonowanie rodziny, odpowiednie wywiązywanie się ze wszystkich obowiązków przez małżonków–rodziców rozpoczyna się od permanentnej troski o współmałżonka i o wzajemną relację. Także dbałość o właściwe wypełnianie zobowiązań wychowawczych wobec dzieci wpływa na relację małżeńską.

Zabieganie o właściwy kształt wszelkich relacji wewnątrzrodzinnych jest jednym z podstawowych elementów budowania atmosfery rodzinnej, której jakość w bezpośredni sposób warunkuje wychowanie. Jan Paweł II zwracał uwagę na uniwersalną wartość wychowywania dzieci w atmosferze ciepła i życzliwości. Podkreślał, że dzięki temu dzieci otrzymują szansę rozwijania w sobie otwartości na innych i umiejętności ofiarowania siebie, danych sobie talentów drugiemu człowiekowi³⁸. Dzieci wychowywane w klimacie wzajemnej troski i zaufania, dialogu oraz stanowczości doświadczają i uczą się ponadczasowych wartości: „[...] umiłowania prawdy i sprawiedliwości, sensu odpowiedzialnej wolności, uznania i szacunku dla drugiego człowieka”³⁹. Niepowtarzalność relacji łączących członków rodziny, a nade wszystko stwarzanie przez rodziców „promieniujących miłością” odpowiedniej atmosfery uczuciowej i poczucia bezpieczeństwa, zapewnia dzieciom harmonijne wychowanie⁴⁰.

Małżeńsko-rodzicielskie „promieniowanie miłością”, czyli odpowiednia jakość związku rodziców, jest jednym z podstawowych warunków harmonijnego i skutecznego wychowania dzieci. Łatwo zauważyć, że papieska koncepcja wychowania w rodzinie opiera się przede wszystkim na idei daru z siebie. Jan Paweł II w swoim nauczaniu zachęcał do rozważenia propozycji ujmowania powołania każdego człowieka w kategoriach służby, świadomego i bezinteresownego dzielenia się z innymi samym sobą. Powołanie do rodzicielstwa nie stanowi tutaj wyjątku: małżonkowie–rodzice najpierw powinni docenić sam fakt otrzymania niejako w depozyt innego, początkowo w pełni od nich zależnego, człowieka. Już od momentu pojawienia się pragnienia przekazania życia dziecku warto pamiętać o tym, że możliwość prokreacji powinna wiązać się z bezwarun-

³⁷ Tenże, *Dzieci należą najpierw do Boga*. W czasie mszy św., Prato, 19.03.1986, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 206.

³⁸ Tenże, *Kobieta jako nauczycielka pokoju*. Orędzie na XXVIII Światowy Dzień Pokoju, 1995, [w:] *Jan Paweł II naucza jak żyć...*, dz. cyt., s. 47; Zob. także: „Ludzie uformowani w rodzinnej atmosferze szacunku dla człowieka i odpowiedzialności za człowieka mogą bez trudności przenieść te postawy na teren życia społecznego, w szerszych wspólnotach” – K. Wojtyła, *Czcij ojca swego i matkę swoją...*, dz. cyt., s. 182.

³⁹ Jan Paweł II, *Kobieta jako nauczycielka pokoju ...*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁰ Tenże, *Rodzina wobec zadań wychowawczych*. Przemówienie do uczestników III Międzynarodowego Kongresu Rodziny, 30.10.1978, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 169.

kową akceptacją drugiego człowieka i otwarciem się na nowego człowieka. Przyjęcie takiego założenia ułatwia późniejsze oswojenie się z rodzicielstwem, które wiąże się nie tylko z konkretnym trudem, ale jest przede wszystkim źródłem radości. Samo rodzicielstwo należy więc rozpatrywać, z jednej strony, jako przywilej, a z drugiej – jako konkretne zadanie do wypełnienia.

Małżonkowie–rodzice spełnią swoją rolę wówczas, kiedy podejmą:

„[...] całe to potencjalne bogactwo, jakim jest każdy człowiek rozwijający się wśród rodziny; chodzi o to, aby nie pozwolić mu zginąć albo ulec degeneracji, natomiast zaktualizować je w coraz dojrzałe człowieczeństwo”⁴¹;

„[...] chodzi o to, żeby przysposobić dzieci i młodzież do oceny wartości moralnych wedle prawidłowego sumienia i do przyjmowania owych wartości przez osobisty wybór”⁴².

Chodzi więc o to, żeby dziecko nie tylko nauczyło się podstawowych czynności związanych m.in. z samoobsługą, z funkcjonowaniem w gronie innych ludzi, ale żeby przede wszystkim nauczyło się odróżniać dobro od zła i samo zapragnęło się rozwijać, budować samego siebie. Dlatego nieodzownym działaniem rodziców–wychowawców jest mówienie dziecku o jego obowiązkach wobec innych i wobec społeczeństwa⁴³.

Wychowanie dziecka stanowi, obok przekazania życia w sensie biologicznym, drugi – duchowy wymiar rodzicielstwa. Jest zadaniem tak wielkiej wagi, że nie powinno być zawłaszczane przez żaden inny podmiot. Jan Paweł II z całą mocą podkreślał przysługujące rodzicom naturalne prawo, a zarazem obowiązek wychowywania własnych dzieci. Nawiązując do nauczania Soboru Watykańskiego II wskazywał, że rodzice muszą być uznani za pierwszych i najważniejszych wychowawców swoich dzieci dlatego, że są rodzicami⁴⁴. Mają więc obowiązek wspomaganie dzieci w wyborze drogi i podejmowaniu życiowych decyzji, respektując wszystkie ich prawa⁴⁵. To rodzice powinni dysponować decydującym głosem we wszystkich sprawach dotyczących dzieci. Oczywiście jest, że rodzice nigdy nie wychowują swoich dzieci dla siebie, dla swoich osobistych korzyści, ale przede wszystkim dla nich samych i dla tych wszystkich zadań, które one w przyszłości podejmą⁴⁶. Jest więc wychowanie w rodzinie, w pełnym tego słowa znaczeniu, działaniem na rzecz dobra wspólnego.

⁴¹ Tenże, *List do Rodzin...*, dz. cyt., s. 58–59.

⁴² Tenże, *Rodzina wobec zadań wychowawczych...*, dz. cyt., s. 170.

⁴³ Tenże, *Ochrona dzieciństwa...*, dz. cyt., s. 187.

⁴⁴ Tenże, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio...*, dz. cyt., s. 67.

⁴⁵ Tenże, *Dzieci są wiosną rodziny i społeczeństwa...*, dz. cyt., s. 318.

⁴⁶ Tenże, *Miłość i życie – podstawowe wartości rodziny*. Homilia w kościele księży Jezuitów – del Gesù w Rzymie w Uroczystość Świętej Rodziny. 31.12.1978, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 172.

„Wszystko zależy głównie od tego, jak rodzice i rodzina wypełnią swe pierwsze i podstawowe obowiązki, od tego, w jaki sposób i w jakiej mierze nauczą być człowiekiem to stworzenie, które dzięki nim stało się istotą ludzką, otrzymało człowieczeństwo⁴⁷”.

Rodzice, jako podmioty działające na rzecz dobra wspólnego, mogą więc oczekiwać ze strony społeczeństwa nie tylko uznania swojego prawa i zarazem obowiązku do wychowywania swoich dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem, ale również szacunku wobec swoich działań. Nikt nie powinien wchodzić pomiędzy rodziców i ich dzieci, nikomu nie wolno niszczyć naturalnych więzi. Jeśli bowiem przyjmuje się, że rodzina stanowi podstawową komórkę społeczną, to w sytuacji jakiegokolwiek zaburzenia jej funkcjonowania konsekwentnie należy każdy problem w niej występujący rozważać przede wszystkim z perspektywy więzi łączących poszczególnych jej członków. Podstawowe wymagania wobec pracowników służb społecznych, niosących rodzinie pomoc, dotyczy zachowania szczególnej delikatności wobec tego wszystkiego, co jest w danej rodzinie dobre, co stanowi o jej niepowtarzalności, co może być brane pod uwagę jako mocna strona tej konkretnej grupy. Dobrze funkcjonująca rodzina sama reguluje swoje relacje. Ingerencja państwa czy jakiegokolwiek innego podmiotu w rodzinę uzasadniona jest wyłącznie zaburzeniem jej wydolności, wynikającym przede wszystkim z zaniedbań osób dorosłych. Jan Paweł II zwracał uwagę na konieczność rozważania praw dziecka, przede wszystkim z perspektywy praw rodziców „służących dziecku i jego wyższemu dobru”⁴⁸. Jednocześnie, co łatwo zauważyć, stawiał rodzicom bardzo wysokie wymagania związane z wypełnianiem przez nich misji wychowawczej. Oczekiwał od rodziców zdrowej wrażliwości na dzieci i „w każdym ze wzajemnych odniesień”⁴⁹. Taka wrażliwość „stwarza klimat miłości, w którym człowiek rozwija się”⁵⁰.

W wychowaniu rodzinnym konieczne jest więc ze strony rodziców nawiązanie autentycznego kontaktu ze swoimi dziećmi. Jeśli rodziców i dzieci łączy rzeczywista sympatia, jeśli dzieci mają poczucie bycia akceptowanymi ze wszystkimi, nawet tymi uznanymi za „kłopotliwe”, cechami, to można przyjąć, że najważniejszy warunek właściwego wychowania został spełniony. Jak wskazano wyżej, przyjęcie dziecka bez „warunków wstępnych”, umożliwi nie tylko nawiązanie kontaktu, ale również stanowi impuls do podjęcia przez nie trudu rozwoju. Jeśli dziecko przekona się, że jest prawdziwie kochane, znajdzie w sobie motywację do pokonywania własnych słabości, do poszukiwania właściwego sposobu życia. Kluczem do okazania dziecku akceptacji jest przede wszystkim stała, „miłująca” obecność rodziców przy nim, wspólne spędzanie

⁴⁷ Tenże, *Miłość i szacunek dla nowego życia...*, dz. cyt., s. 177.

⁴⁸ Tenże, *Ochrona dzieciństwa...*, dz. cyt., s. 187.

⁴⁹ Tenże, *Na wzór Świętej Rodziny...*, dz. cyt., s. 57.

⁵⁰ Tamże.

czasu. Jeśli rodzice lubią przebywać ze swoim dzieckiem, to w sposób czytelny dają mu do zrozumienia, że jest dla nich ważne, że cieszą się z jego obecności, że są pozytywnie zaangażowani w jego sprawy. W rodzinie czymś zupełnie naturalnym jest zdrowa zażyłość, przyjaźń, nawiązana pomiędzy rodzicami a dziećmi. Rodzinę, zdaniem Jana Pawła II, powinny wyróżniać następujące właściwości: wspólnota, czyli poczucie wzajemnego zrozumienia i miłości, oraz uczestnictwo, rozumiane jako „[...] wzajemny szacunek i oddanie zarówno w momentach szczęśliwych, jak i w godzinach próby”⁵¹. Istotne wydaje się podkreślenie, że bezwarunkowa akceptacja osoby dziecka nigdy nie jest równoznaczna z akceptacją wszystkich jego działań. Dziecko nie chce ani nie potrzebuje tego, aby rodzice aprobowali wszystkie jego czyny. Jednak warto zaznaczyć, że wymagania powinny być poprzedzone okazaniem dzieciom miłości, gdyż „tylko miłując, można wymagać”⁵².

Ważnym aspektem wychowania, a wychowania w rodzinie w szczególności, jest świadomość jego [wychowania – przyp. A.S.] dwustronności i jednocześnie dwupodmiotowości. Wychowanie, według Jana Pawła II, jest procesem wzajemnym:

„[...] wychowawcy–rodzice są równocześnie w pewien sposób wychowywani. Ucząc człowieczeństwa swoje dziecko, sami też poznają je na nowo i uczą się go na nowo”⁵³.

Obie strony: rodzice i dzieci są dla siebie wzajemnie inspiracją, rozwijają swoje potencjalności i, dzięki nawiązywanym relacjom, uczą się być człowiekiem. Nie można zatem stwierdzić, że w procesie wychowania rodzinnego któraś ze stron jest ważniejsza, bardziej uprzywilejowana. Dzieci zobowiązane są do posłuszeństwa, „poddania” woli rodziców, do przyjęcia dojrzałych wzorów ludzkiego postępowania. Rodzice natomiast mają obowiązek odpowiedzialnego korzystania z przywilejów wynikających z samego faktu bycia rodzicem, a więc osobą dorosłą, z definicji bardziej dojrzałą niż dziecko⁵⁴. Naturalną cechą rodziców powinna być otwartość na całą dziecięcą nowość, świeżość, łącząca się ze świadomością możliwości i konieczności dokonywania zmian w samym sobie, również pod wpływem kontaktu z dzieckiem. Charakterystycznym rysem papieskiego nauczania, dotyczącego rodziny i wychowania, jest zwrócenie uwagi na dwustronność czwartego przykazania dekalogu. Jan Paweł II przypominał, że

⁵¹ Jan Paweł II, *Duszpasterstwo rodzinne pierwszorzędnym zadaniem biskupów*. Przemówienie do biskupów Argentyny z okazji wizyty ad limina. 28.10.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 238.

⁵² Tenże, *Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie*, Kielce, 3.06.1991, [w:] *Tenże, Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997, s. 617.

⁵³ Tenże, *List do Rodzin...*, dz. cyt., s. 59.

⁵⁴ Tenże, *Miłość i życie – podstawowe wartości rodziny...*, dz. cyt., s. 172.

wymaganie czci wobec rodziców łączy się z koniecznością zasłużenia sobie na szacunek ze strony dzieci. Papież podkreślał symetrię przykazania dotyczącego szacunku wobec rodziców. Mówił, że pomiędzy rodzicami a dziećmi powinna rozwijać się wzajemna cześć⁵⁵. Kwestia ta wydaje się szczególnie istotna ze względu na to, że przestrzeganie zasady wzajemnej międzypokoleniowej czci zabezpiecza dobro wszystkich członków rodziny i pozwala uniknąć wszelkich nadużyć władzy rodzicielskiej.

W świetle zaprezentowanych rozważań, dotyczących wybranych elementów koncepcji wychowania w rodzinie Jana Pawła II, można stwierdzić, że u jej podstaw leży konkretne postrzeganie człowieka i jego powołania. Skuteczność procesu wychowania w rodzinie zależy w głównej mierze od tego, czy relacja małżonków–rodziców budowana jest na prawdziwej wzajemnej miłości. Równie ważnym aspektem papieskiej koncepcji wychowania jest konsekwentne poszanowanie „osobowej wartości” każdego dziecka jako owocu tej miłości, od „pierwszego momentu jego poczęcia”⁵⁶. Zdaniem Jana Pawła II każdy członek rodziny, bez względu na poziom rozwoju czy posiadane cechy, ma prawo oczekiwać pełnej akceptacji i przyjęcia swojej osoby. Jednym z podstawowych środków wychowawczych w rodzinie jest atmosfera w niej panująca. Powinna ona sprzyjać, motywować do osobistego rozwoju wszystkich członków rodziny. Godne podkreślenia jest również zwracanie przez papieża z Polski uwagi na dwustronność procesu wychowania oraz na prawo i jednocześnie obowiązek rodziców do wychowania swoich dzieci, będący konsekwencją przekazania im życia.

Obserwacja lub czynne uczestnictwo w praktyce wychowawczej pozwala na stosunkowo łatwą weryfikację aktualności papieskich postulatów dotyczących wskazanej problematyki. Można bowiem zauważyć, że współcześnie kreowany jest obraz człowieka, który daleko odbiega od poglądu Jana Pawła II. Przekaz społeczny i medialny koncentruje się wokół promocji indywidualnego sukcesu, polegającego raczej na wykorzystaniu wszelkich dostępnych możliwości czynienia życia jak najbardziej przyjemnym, czasem nawet wolnym od zobowiązań wobec drugiego człowieka⁵⁷. Coraz bardziej popularny staje się model „szybkiego” życia opartego na ciągłym pościgu. W społeczeństwie współczesnym podsyca się wrażenie o „umykaniu” ciekawego życia w sytuacji nawet dobrowolnej rezygnacji z uczestnictwa w wyścigu do indywidualnej kariery. Zdając sobie sprawę z istniejących zagrożeń związanych z „niehumanizmem” przeżywanym

⁵⁵ Tenże, *List do Rodzin...*, dz. cyt., s. 61.

⁵⁶ Tenże, *Miłość i życie – podstawowe wartości rodziny...*, dz. cyt., s. 174.

⁵⁷ Zob. m.in.: W. Dłubacz, *Rodzina w życiu człowieka*, [w:] B. Więckiewicz, M. Klimek (red.), *Współczesna rodzina w dobie przemian społeczno-kulturowych*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012, s. 206, 217; U. Dudziak, *Spoleczne uwarunkowania kształtowania się postaw wobec moralności małżeńsko-rodzinnej*, [w:] J. Koperek (red.), *Rodzina europejska. Filozoficzno-polityczne i społeczno-ekonomiczne uwarunkowania*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2011, s. 80–81.

życia, Jan Paweł II nauczał, że „społeczeństwo konsumpcyjne nie daje radości serca”⁵⁸. Konsumpcjonizm, hedonizm, permisywizm zbyt często skutkuje poczuciem osamotnienia⁵⁹. Dlatego nie można o tym nie mówić. Nie można nie przypominać człowiekowi żyjącemu w XXI wieku o tym, co go wyróżnia spośród innych istot, o sensie jego istnienia. Szczęście człowieka uzależnione jest przede wszystkim od tego, czy będzie on potrafił zaakceptować konkretne wymagania, jakie stawia przed nim sam fakt bycia istotą ludzką, czyli ukierunkowaną na dzielenie się „całym swoim bogactwem” z innymi ludźmi.

Współcześnie kontestuje się uprzywilejowaną pozycję rodziny, opartą na nierozdzielności i szczęściarodnym związku kobiety i mężczyzny. Pojawiające się nowe modele życia rodzinnego uznawane są za równoważne z rodziną, której bazę stanowi monogamiczne małżeństwo dwóch osób różnej płci⁶⁰. Czasem nawet taką rodzinę uważa się za anachronizm⁶¹. W imię walki o równouprawnienie przyzwala się na odbieranie rodzinie tych jej właściwości, które stanowią o jej istocie. Poprzez prezentowanie rodziny, przede wszystkim jako rzeczywistości opresyjnej wobec indywidualnego człowieka, jako miejsca, gdzie powstają najgroźniejsze patologie⁶², zaburzony zostaje nie tylko obraz rodziny, ale i pozycja dziecka. Dziecko przestaje być traktowane jako istota godna największego szacunku od momentu poczęcia⁶³. W imię „prawa do dziecka”, czyli według Jana Pawła II, „absurdalnego sposobu myślenia”, dopuszcza się „stwórcze” procedury medyczne umożliwiające poczęcie dziecka poza oblubieńczą relacją małżeńską⁶⁴. Czasem też odgórnie wyznacza się takiemu dziecku konkretne cechy, które powinno posiadać. Z jednej strony słusznie zwraca się uwagę na prawa dziecka, a z drugiej traktuje się je jako jedno z kolejnych dóbr możliwych do nabycia. Dziecko XXI wieku zbyt często musi być „dzieckiem określonej jakości”, musi sobie zasługiwać na miłość poprzez spełnianie konkretnych ocze-

⁵⁸ Jan Paweł II, *Miłość i odpowiedzialność*. W czasie mszy św., Cordoba, 8.04.1987, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 126–127.

⁵⁹ Zob.: M. Dziewiecki, *Zagrożenia w epoce postmodernizmu*, [w:] M. Ryś, M. Jankowska (red.), *W trosce o rodzinę. W poszukiwaniu prawdy, dobra i piękna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007, s. 240–241.

⁶⁰ Zob.: M. Pokrywka, *Małżeństwo i rodzina wobec wyzwań współczesności*, [w:] W. Depo, M. Gmyz, T. Guz, Z. Pałubska (red.), *Rodzina kolebką powołań*, POLIHYMNIA, Lublin 2008, s. 90–95.

⁶¹ Jan Paweł II, *Zadanie świeckich: wprowadzić zacząć Ewangelii w społeczeństwo*. Homilia podczas Mszy świętej na Stadionie Greenpark. Limerick, 1.10.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie...*, dz. cyt., s. 225.

⁶² Zob. m.in.: B. Fedyszak-Radziejowska, *To, co najważniejsze – rodzina, dzieci, praca i przyjaciele*, [w:] T. Żukowski (red.), *Wartości Polaków a dziedzictwo Jana Pawła II*, Centrum Myśli Jana Pawła II, Warszawa 2009, s. 70.

⁶³ Zob.: E. Sęk, *Dziecko w rodzinie – radość czy problem? Wybrane aspekty zmiany postaw w perspektywie tradycji polskiej, wpływu na nią kultury katolickiej i odbiciu jej w utworach poetyckich wobec współczesnej „cywilizacji śmierci”*, [w:] B. Więckiewicz, M. Klimek (red.), *Współczesna rodzina...*, dz. cyt., s. 152–153.

⁶⁴ Jan Paweł II, *Dzieci są wiosną rodziny i społeczeństwa...*, dz. cyt., s. 318.

kiwań świata dorosłych⁶⁵. Odmawianie dzieciom prawa do narodzenia się i wzrastania „w sposób w pełni ludzki”⁶⁶ związane jest z zaspokojeniem potrzeb rodziców i niewiele ma wspólnego z konieczną, z wychowawczego punktu widzenia, pełną akceptacją drugiego człowieka. Sytuacja wychowawcza w rodzinach wielu współczesnych dzieci pozostawia wiele do życzenia.

Zbyt szybkie tempo życia, wynikające z konieczności zapewnienia bytu rodzinie, skupianie się na wartościach materialnych, brak właściwego dystansu do rzeczy powoduje, że część współczesnych dzieci wychowuje się w rodzinach chwiejnych emocjonalnie, nie zapewniających potrzebnego poczucia bezpieczeństwa⁶⁷. Można nawet powiedzieć, że współcześnie niektóre rodziny zatraciły smak rodzinności, zapomniały, że rodzina to przede wszystkim wspólnota, to jedyne w swoim rodzaju więzi, to także ta część życia, która wymaga pełnego zaangażowania. Jan Paweł II w swoim nauczaniu zwracał uwagę na konieczność czujności i zachowywania właściwej skali wartości w odniesieniu m.in. do proporcji czasu przeznaczanego na pracę zawodową, na sprawy społeczne, polityczne i sprawy związane z życiem rodzinnym. Podkreślał, że:

„[...] najlepiej spożytkowany jest czas, który poświęca się żonie, mężowi, dzieciom. Najlepszą ofiarą jest wyrzeczenie się tego wszystkiego, co mogłoby zakłócić życie w rodzinie”⁶⁸.

Wychowanie w rodzinie nie polega na podejmowaniu określonej działalności w wyznaczonym okresie, nie wymaga ścisłego wyznaczania czasu „na wychowanie dzieci”. Nie potrzebuje wyrafinowanych środków. Stanowi wypadkową całego życia rodzinnego, tego wszystkiego, co składa się na relacje wewnątrzrodzinne i całą organizację życia rodzinnego. Jako że jest sztuką niezwykle trudną, wymaga stałego namysłu rodziców. Podejmowana przez rodziców refleksja dotycząca wywiązywania się z naturalnego obowiązku wychowania swoich dzieci, celowości konkretnych działań, może przyczynić się do zwiększenia ich poczucia podmiotowości jako pełnoprawnych i kompetentnych wychowawców. Proponowana przez Jana Pawła II koncepcja wychowania w rodzinie jest dobrym i stale aktualnym terenem poszukiwań inspiracji w sytuacji współczesnego „zagubienia mentalnego” wielu dorosłych. Współczesne rodziny, nierzadko zdezorientowane w podejściu do swoich powinności, potrzebują

⁶⁵ Zob. m.in.: M. Świątkiewicz-Mośny, *Górnik czy webmaster? Podgrzewanie aspiracji edukacyjnych czy dziedziczenie zawodu po rodzicach?*, [w:] W. Świątkiewicz (red.), *Rodzina w sercu Europy. Rybnik – Nitra – Hradec Kralove – Szeged. Socjologiczne studium rodziny współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2009, s. 119.

⁶⁶ Jan Paweł II, *Dzieci są wiosną rodziny i społeczeństwa...*, dz. cyt., s. 318.

⁶⁷ Zob. m.in.: B. Malinowska, *Rodzina w życiu dziecka*, [w:] B. Więckiewicz, M. Klimek (red.), *Współczesna rodzina...*, dz. cyt., s. 174–176.

⁶⁸ Jan Paweł II, *Miłość i odpowiedzialność. W czasie mszy św.*, Cordoba, 8.04.1987, [w:] *Rodzina w nauczaniu...*, dz. cyt., s. 126–127.

wskazówek, jak budować wspólne życie, żeby rodzina była przestrzenią wyzwalałą energię każdego człowieka w kierunku budowania samego siebie. Przed współczesnymi rodzinami pojawiają się ciągle nowe wyzwania, które wymagają podjęcia zdecydowanych kroków. Wydaje się, że nauczanie papieskie, dotyczące rodziny i wychowania w rodzinie, może pomóc niektórym rodzinom, z jednej strony, odnaleźć właściwy kierunek, a z drugiej – przywrócić radość ze wspólnego życia. Jana Pawła II koncepcja wychowania w rodzinie ukazuje pewien ideał, do którego każda rodzina może, również współcześnie, dążyć.

Bibliografia

- Dłubacz W., *Rodzina w życiu człowieka*, [w:] B. Więckiewicz, M. Klimek (red.), *Współczesna rodzina w dobie przemian społeczno-kulturowych*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Dudziak U., *Spoleczne uwarunkowania kształtowania się postaw wobec moralności małżeńsko-rodzinnej*, [w:] J. Koperek (red.), *Rodzina europejska. Filozoficzno-polityczne i społeczno-ekonomiczne uwarunkowania*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2011.
- Dziewiecki M., *Zagrożenia w epoce postmodernizmu*, [w:] M. Ryś, M. Jankowska (red.), *W trosce o rodzinę. W poszukiwaniu prawdy, dobra i piękna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007.
- Fedyszak-Radziejowska B., *To, co najważniejsze – rodzina, dzieci, praca i przyjaciele*, [w:] T. Żukowski (red.), *Wartości Polaków a dziedzictwo Jana Pawła II*, Centrum Myśli Jana Pawła II, Warszawa 2009.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska Familiaris consortio Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, kapłanów i wiernych całego Kościoła Katolickiego o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 2000.
- Jan Paweł II, *Chrześcijańska rodzina błogosławieństwem dla świata*. Homilia w czasie mszy św. na stadionie w Eschen-Mauren, 8.09.1985, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Duszpasterstwo rodzinne pierwszorzędnym zadaniem biskupów*. Przemówienie do biskupów Argentyny z okazji wizyty ad limina. 28.10.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Dzieci należą najpierw do Boga*. W czasie mszy św., Prato, 19.03.1986, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Dzieci są wiosną rodziny i społeczeństwa*. Przemówienie, 14.10.2000, [w:] *Jan Paweł II – wskazania na trzecie tysiąclecie*, oprac. Cz. Drażek, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.
- Jan Paweł II, *Dziecko – nadzieja*. Anioł Pański, Castel Gandolfo, 22.07.1979, [w:] *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, J. Kawecki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1985.

- Jan Paweł II, *Encyklika Evangelium vitae Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, do kapłanów i diakonów, do zakonników i zakonnice, do katolików świeckich oraz do wszystkich ludzi dobrej woli o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego*, Drukarnia Archidiecezjalna w Katowicach, Katowice 1995.
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie*. Kielce, 3.06.1991, [w:] Tenże, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997.
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej przed sanktuarium św. Józefa*. Kalisz, 4.06.1997, [w:] Tenże, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997.
- Jan Paweł II, *Jesteście naszą miłością*. Orędzie Urbi et Orbi na Boże Narodzenie 1979, Watykan, 25.12.1979, [w:] *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, J. Kawecki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1985.
- Jan Paweł II, *Katecheza ślubna*. Homilia z okazji pobłogosławienia związku małżeńskiego Vittorii Janni i Mario Maltese. Rzym, 23.02.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Kobieta jako nauczycielka pokoju*. Orędzie na XXVIII Światowy Dzień Pokoju, 1995, [w:] *Jan Paweł II naucza jak żyć*, wyb. R. Balkin, N. Bakalar, Wydawnictwo Amber, Warszawa 1996.
- Jan Paweł II, *List do Rodzin Ojca Świętego Jana Pawła II*, TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1998.
- Jan Paweł II, *Małżeństwo i rodzina we wspólnocie Kościoła*. Homilia, 15.10.2000, [w:] *Jan Paweł II – wskazania na trzecie tysiąclecie*, Oprac.: Cz. Drażek, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.
- Jan Paweł II, *Miłość i odpowiedzialność*. W czasie mszy św., Cordoba, 8.04.1987, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Miłość i szacunek dla nowego życia*. Katecheza w czasie audiencji ogólnej. 3.01.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Miłość i życie – podstawowe wartości rodziny*. Homilia w kościele księży Jezuitów – del Gesù w Rzymie w Uroczystość Świętej Rodziny. 31.12.1978, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Misja rodziny*. W czasie mszy św., Maastricht, 14.05.1985, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, A. Flaga, J. Gniewek, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Na wzór Świętej Rodziny*. Anioł Pański, Watykan, 26.12.1982, [w:] *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, J. Kawecki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1985.
- Jan Paweł II, *Ochrona dzieciństwa*. Przemówienie do Europejskiego Komitetu Dziennikarzy do Spraw dziecka. 13.01.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Owocna i odpowiedzialna miłość*, [w:] *Jan Paweł II naucza jak żyć*, wyb. R. Balkin, N. Bakalar, Wydawnictwo Amber, Warszawa 1996.

- Jan Paweł II, *Problemy demograficzne*. Przemówienie do Rafaela Salas, sekretarza generalnego Międzynarodowej Konferencji na temat zaludnienia, Watykan, 7.06.1984, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Przekażcie im to, co macie najlepszego*. Do uczestników światowego zgromadzenia Ruchu Focolari poświęconego rodzinie i miłości, Rzym, 3.05.1981, [w:] *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, J. Kawecki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1985.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli świata kultury zgromadzonych w Teatrze Narodowym*. Warszawa, 8.06.1991, [w:] *Tenże, Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997.
- Jan Paweł II, *Przyszłość człowieka to sam człowiek*. W czasie mszy św. dla rodzin, Braga – Monte Sameiro, 15.05.1982, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Rodzina wobec zadań wychowawczych*. Przemówienie do uczestników III Międzynarodowego Kongresu Rodziny, 30.10.1978, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Rodzinie zawdzięcza człowiek swe wychowanie*. W czasie mszy św. dla rodzin, Braga, 15.05.1982, [w:] *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, oprac. Cz. Drażek, J. Kawecki, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1985.
- Jan Paweł II, *Rozważanie podczas czuwania modlitewnego*. Manila, 14.01.1995, [w:] *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów, Poznań 2008.
- Jan Paweł II, *Rozważanie wygłoszone do młodzieży*. Apel Jasnogórski, Częstochowa, 18.06.1983, [w:] *Tenże, Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997.
- Jan Paweł II, *Słowo do młodzieży zgromadzonej przed Pałacem Arcybiskupim w Krakowie*. 10.06.1987, [w:] *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów, Poznań 2008.
- Jan Paweł II, *Trwały sens małżeństwa*. Przemówienie do Rady Sekretariatu Generalnego Synodu Biskupów. 23.02.1980, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Wstań i idź!* Lyon, spotkanie z młodzieżą na stadionie Girland, 5.10.1986, [w:] *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów, Poznań 2008.
- Jan Paweł II, *Wychowanie młodego pokolenia*. Homilia podczas mszy św., Douala, 13.08.1985, „L'Osservatore Romano” 1985, wyd. polskie, nr 9, s. 12.
- Jan Paweł II, *Wzajemny szacunek w rodzinie*. W czasie mszy św. dla rodzin, Onitsha, 13.02.1982, [w:] *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1990.
- Jan Paweł II, *Zadanie świeckich: wprowadzić zacyzn Ewangelii w społeczeństwo*. Homilia podczas Mszy świętej na Stadionie Greenpark. Limerick, 1.10.1979, [w:] *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*, oprac. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1982.

- Malinowska B., *Rodzina w życiu dziecka*, [w:] B. Więckiewicz, M. Klimek (red.), *Współczesna rodzina w dobie przemian społeczno-kulturowych*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Pokrywka M., *Małżeństwo i rodzina wobec wyzwań współczesności*, [w:] W. Depo, M. Gmyz, T. Guz, Z. Pałubska (red.), *Rodzina kolebką powołań*, POLIHYMNIA, Lublin 2008.
- Sęk E., *Dziecko w rodzinie – radość czy problem? Wybrane aspekty zmiany postaw w perspektywie tradycji polskiej, wpływu na nią kultury katolickiej i odbiciu jej w utworach poetyckich wobec współczesnej „cywilizacji śmierci”*, [w:] B. Więckiewicz, M. Klimek (red.), *Współczesna rodzina w dobie przemian społeczno-kulturowych*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Sorkowicz A., *Polska rodzina i wychowanie w świetle nauczania Jana Pawła II*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.
- Świątkiewicz-Mośny M., *Górnik czy webmaster? Podgrzewanie aspiracji edukacyjnych czy dziedziczenie zawodu po rodzicach?*, [w:] W. Świątkiewicz (red.), *Rodzina w sercu Europy. Rybnik – Nitra – Hradec Kralove – Szeged. Socjologiczne studium rodziny współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2009.
- Wojtyła K., *Czcij ojca swego i matkę swoją. List pasterski na wielki post 1976*, [w:] W. Gasidło, *Duszpasterska troska Kardynała Karola Wojtyły o rodzinę*, Wydział Duszpasterstwa Rodzin Kurii Metropolitalnej, Wydawnictwo „Czuwajmy”, Kraków 1996.